

Л. КУЛИКОВА

ПОНОВЛЮЮЧИ ЗВ'ЯЗОК ЧАСІВ

Наукова і навчально-методична література з античної історії, міфології та культури, класичних старожитностей у ХІХ ст.

Якісні зміни, яких нині зазнає система шкільної історичної освіти в Україні, вимагають глибокого й усебічного вивчення історичного досвіду її розвитку в минулому вітчизняній школі та переосмислення його з позицій сьогодення, тому вивчення навчально-методичної літератури попередніх поколінь – важливе джерело для визначення стратегії сучасної історичної освіти.

У бібліотечних фондах, архівах, колекціях, відділах рідкісної книги вдалося розшукати й проаналізувати понад 250 посібників з історії Стародавньої Греції і Риму, античної культури і мистецтва, з греко-римської міфології, які написали або спеціально розробили вітчизняні вчені – академіки, професори, викладачі гімназій – історики-антикознавці і філологи-фахівці з античних мов і літератур. Ці підручники – скарбниця абсолютно невідомої інформації, не використаної і не систематизованої для наукового аналізу в радянський період. Тепер очевидно, що в той час подібних праць було набагато більше. Звичайно, збереглося й дивом уціліло за 250 років не все, багато що перебуває за межами України.

«Найстарішому» підручникові 172 роки. Це «Учебная книга Всеобщей истории для юношества» (1834 р.). Його автор – славнозвісний професор історії І. Кайданов.

Як відомо, він був провідним викладачем історії в Царськосільському ліцеї, навчав О.С. Пушкіна. Саме за його підручниками і за посібниками інших викладачів ліцею потім навчалася вся країна. У спеціальній передмові автор повідомляє, що свою «Учебную книгу» присвятив усьому російському юнацтву.

У першій третині ХІХ століття було видано ще два підручники, дещо більше – у 50–60-х роках, а переважну частину навчальної літератури – у другій половині ХІХ століття і до 1917 р. За цими підручниками навчалося не одне покоління, багато праць перевидано десятки разів. Тепер ми можемо і повинні з пошаною згадати імена їхніх авторів. Це передовсім академіки, доктори наук, професори П. Аландський, П. Виноградов, Р. Віппер, Т. Грановський, М. Грушевський, М. Драгоманов, Д. Іловайський, Ф. Зелінський, І. Кайданов, М. Кареев, Ю. Кулаковський, М. Куторга, П. Леонтьєв, П. Мілю-

© КУЛИКОВА Лілія Борисівна. Доктор педагогічних наук. Професор Херсонського державного університету. 2008.

ков, М. Петров, М. Погодін, М. Ростовцев, Є. Смарагдов, Ф. Соколов, О. Трачевський, Ф. Успенський, В. Шульгін і багато інших.

У другу, найчисленнішу, групу входили вчителі, викладачі гімназій і ліцеїв, а також інспектори й чиновники Міністерства Народної Освіти, які створили свої посібники на основі багаторічного практичного досвіду викладання історії класичних старожитностей, аналізу давньої літератури й історичних джерел античності. Це І. Беллярмінов, М. Виноградов, Є. Ветнек, Р. Відеман, М. Георгієвський Я. Гуревич, К. Добринін, С. Зенченко, М. Зуєв, К. Іванов, О. Іордан, П. Кумської, Є. Крилов, І. Карлов, І. Сидонський, О. Цветков. До третьої, окремої, групи належали автори, які вперше написали й опублікували свої підручники в Україні. Імовірно, їхні імена називаємо вперше у вітчизняній історії педагогіки та історії античності.

Це — П. Аландський (Харків), Ф. Брамсон, Н. Вахнянин, Р. фон Гаазе, К. Зембер, Н. Знойко (Одеса), В. Ільницький (Львів), П. Коляго, В. Метельський (Одеса), Б. Павлович (Одеса), М. Петров, І. Семенов (Ніжин), Леся Українка (Катеринослав), Н. Тумасов (Київ), А. Трачевський (Одеса) та ін.

Проведений аналіз і порівняння змісту підручників, написаних вітчизняними авторами, з аналогічними посібниками їхніх зарубіжних колег свідчать, що книги вітчизняних педагогів були не сліпим копіюванням іноземних аналогів, а самостійними, оригінальними, яскравими, що не втратили своєї актуальності й до сьогодні, працями. Перш ніж бути виданими і рекомендованими для вивчення в гімназіях, підручники підлягали обов'язковій цензурі і рецензуванню в Міністерстві Народної Освіти.

Серед цензорів було багато вчених, університетських викладачів, фахівців, які є авторами власних посібників. Це інспектори гімназій М. Георгієвський, К. Добринін. Велику роль в організації цієї роботи відіграло «Всероссийское общество педагогики и классической филологии» та його київський філіал. Членами редакційно-видавничої ра-

ди були М. Куторга, М. Ростовцев, Ф. Зелінський та інші автори-укладачі вітчизняних і перекладачі широковідомих зарубіжних посібників. Діяльність цього товариства дотепер спеціально не вивчали.

Підручники обговорювали в учительському середовищі та в пресі, зокрема на сторінках «Журнала Министерства Народного Просвещения». Авторів найкращих із них відзначали високими урядовими нагородами. Так, найвищої премії імені Петра Великого були удостоєні Я. Гуревич і М. Петров (професор історії Харківського університету) за підручники з історії Греції та Риму, за якими навчалось не одне покоління гімназистів і студентів, а історіографічний аналіз джерел і літератури, який запропонував М. Петров, міг би стати, безсумнівно, вагомим компонентом будь-якого сучасного навчального посібника із всесвітньої історії [1, 1–129].

Як же викладали античну історію, міфологію і культуру в нашій країні в ХІХ столітті і на які події звертали увагу насамперед? Як структурували матеріал? І нарешті, як виглядали ці підручники зовні? У чому їхня особливість, а також відмінність від зарубіжних і сучасних аналогів? І найважливіше — яким був їхній зміст? Почнемо з авторів, які стали відомими нам найперше. Це — І. Кайданов, М. Зуєв і Є. Смарагдов.

І. Кайданов написав свій підручник на основі 15-річного практичного досвіду читання курсу лекцій із загальної та вітчизняної історії вихованцям Царськосільського ліцею. М. Зуєв і Є. Смарагдов також викладали в гімназіях. Усі троє ґрунтовно й детально висвітлювали важливі історичні поняття, мету і призначення історії. І. Кайданов окремо виділив теми «Властивості історії», «Користь істини». Головна властивість — істина, а користь її в тому, що «історія відкриває нам дію законів етичного світу і пояснює, що царства процвітають і живуть щасливо тільки в разі виконання Божих і громадянських законів. Знання минулого пояснює теперішній час і навчає передбачати майбутнє» [2, 20]. І. Кайданов

подає всесвітню історію в хронологічному порядку, а М. Зуєв і Є. Смарагдов — за крайнознавчим принципом [3, 1–10; 5, 10–11].

Істотна відмінність посібника ад'юнкта-професора Є. Смарагдова від інших у тому, що він написаний спеціально для жіночих навчальних закладів. Автор детально пояснює, чому він вирішив написати підручник спеціально для жінок. На його думку, історія для жінок має інше призначення, ніж для чоловіків. Її потрібно вивчати не заради самих історичних знань, а тому, що жінці слід бути освіченою матір'ю і вихователькою юного покоління, і вона може задовольнятися вивченням історії як засобу для освіти розуму й серця. Спираючись на новітні дані педагогіки та методики, автор виводить сім принципів положень, які повинні опанувати дівчата. Насамперед слід було звернути увагу на зображення побутових картин, сцен домашнього і господарського життя, культури, традицій, мистецтва, релігії і уникнути зображення воєн, битв, лише мимохідь розглянувши ті історичні періоди, у яких людство виступає руйнівником, а не творцем. На думку автора, історія повинна діяти заспокійливо і не розлучатися з грацією. Саме такий шлях робить благородним серце і живить розум. Автор зауважує, що запозичив у німця Езера — автора аналогічного навчального посібника — тільки саму ідею написання спеціальної праці для жінок, в усьому ж іншому це було самостійне дослідження. Головну методичну відмінність від згаданого німецького посібника професор убачав у структурному оформленні підручника, розділеного на дві частини: 1) текст і авторський коментар із доповненнями й поясненням тексту; 2) біографії видатних історичних особистостей обох статей, картини домашнього життя. Дуже ґрунтовно було представлено античну міфологію, культуру, побут. Описавши детально свою методичну систему, Є. Смарагдов зазначив, що на практиці він не вдавався ні до яких інших методичних прийомів і отримав чудові результати [5, 10–11]. Підручники І. Кайданова та Є.

Смарагдова були дуже популярні в першій половині XIX століття, їх перевидавали десятки разів. Кількість сторінок не лімітували, тому посібники були об'ємними — від 200 до 400–600 і більше сторінок. Навчальні розділи містили параграфи.

М. Зуєв і Є. Смарагдов одні з перших розробили і включили в підручник структурно-логічну схему з теми міфу «Девкаліон і Пірра». Підручник Є. Смарагдова був насичений безліччю яскравих імен, фактів, культурних подій, його справді легко й цікаво читати. Тоді ж було видано фундаментальну працю, що стала справою всього життя її автора, вихідця з України, М. Гнідича (1784–1833). Саме за його перекладами «Іліади» й «Одіссеї» ось уже більше як два століття вчиться наше юнацтво.

У другій половині XIX століття з'являються нові автори: Р. Відеман, С. Зенченко, О. Іордан, І. Карлов, Б. Павлович, В. Сидонський, В. Шульгін, О. Цветков. Особливо популярними були підручники В. Шульгіна, які неодноразово перевидавали. У передмові до свого посібника, що є закінченою і глибокопродуманою методичною статтею, автор ділиться як своїми теоретичними міркуваннями про викладання історії, так і практичними результатами, методичними прийомами і порадами, що стали основою для написання підручника.

В. Шульгін підготував і видав кілька варіантів посібника — окремо для хлопців і дівчат. Він вважав, що перший дитячий підручник із всесвітньої історії повинен мати не стільки науковий характер, скільки культурологічний і знайомити дітей із біографіями історичних діячів, їхніми характерами, з міфологією, звичаями, видатними пам'ятками культури мистецтва, одягом, начинням, зброєю. Такий урок історії можна вводити вже з першого класу початкової школи, а оповідання може стати й складовою частиною у вивченні мов — грецької і латини. У третьому класі В. Шульгін рекомендував узяти за взірць «Нариси з історії народних казок» А. Груббе (у російському

перекладі вийшли в Москві в 1861 році), а вже в 4–5 класах, на його думку, учень може братися до вивчення історії за його (Шульгіна) підручником.

Суть історії він визначив так: «Наука, яка об'єктивно зображає минуле життя людства і пояснює, яким чином рід людський досяг нинішнього свого стану, що сприяло і перешкоджало його розвитку і що називається історією людства. А мета підручника полягає в тому, щоб сформулювати поняття про фізичні умови місцевості, її вплив на історичне життя та своїх мешканців» [6, 168]. В. Шульгін зазначав, що свій підручник він писав для осіб обох статей, тому намагався оминати в ньому факти, зображення яких могло б образити жіночу природу. Велику увагу автор приділив описові героїв, державних і культурних діячів, зображенню їхніх портретів (Перікл, брати Гракхи, відомі римські імператори) з метою виховання волі й характеру в учнів на ідеалах і прикладах із життя античних богів, героїв і видатних діячів старовини. Особливе значення В. Шульгін надавав зображенню релігійних вірувань і традицій стародавніх греків та римлян, прагнучи показати це не просто як перелік «міфологічних казок про богів і героїв, а як історію боротьби поетичної віри з філософським аналізом» [6, 7, 13, 17]. У підручнику В. Шульгіна, мабуть, уперше подано найдокладніший бібліографічний покажчик (213 назв) для максимального забезпечення необхідною і найкращою історичною літературою як викладача, так і учня. Автор скромно визначив свою роль укладача, вбачаючи її передусім у виборі ідеї і структури викладу. Він зауважив, що посібник написано на основі найгрунтовніших статей із найцікавіших, на його думку, підручників того часу: Герена, Т. Грановського, Дж. Гротта, Дункера, І. Кудрявцева, Е. Курціуса, М. Курторги і П. Леонтєва.

В. Шульгін поділився і своїми поглядами на методику викладання стародавньої історії. На його думку, зразковим є підручник Кірхмана «Історія праці і культури», тому

що у викладанні історії найширше повинні бути представлені культура, побут, традиції і звичаї народу. Усім викладачам класичних старожитностей він рекомендував узяти за зразок передовсім німецькі підручники, яким істотно поступаються французькі. Особливо цінним є його аналіз вітчизняних посібників. «З російських підручників із загальної історії перше місце посідає «Посібник із загальної історії у 5 частинах» (СПб., 1842–1849 рр.) доктора Фр. Лоренца, який не поступається найкращим німецьким аналогам». Найкращими, на його думку, були також книги І. Кайданова, Є. Смараглова (написані за німецькими оригіналами Герена, Лео, Езера, Міллера), підручники М. Зуєва, О. Максимовича, Преображенського. А підручник І. Василькова для жіночих закладів В. Шульгін оцінив як найслабший. Автор згадав і працю священника М. Сокольського «Всеобщая греческая история для классного и домашнего потребления» (М., 1851 р.). Окремо В. Шульгін охарактеризував іноземні підручники з історії Греції та Риму. Найкращими, на його думку, були курси історії англійців О. Голдсмита (1774–1776 рр.), Гіллеса (1774 р.), В. Мітфорда (1784–1786 рр.) і Дж. Гротта (1845 р.). Античну міфологію він рекомендував вивчати за спеціальними працями Мюллера, Грейзера, монографіями П. Леонтєва, С. Уварова [6, 17].

Про самого автора слід сказати окремо. Віталій Якович Шульгін (1822–1878 рр.) був відомим у свій час істориком і журналістом. Він закінчив Київський університет, де з 1849 року працював спочатку ад'юнктом кафедри загальної історії, а потім екстраординарним професором. В. Шульгін зарекомендував себе як талановитий лектор і педагог. Наприкінці своєї професорської діяльності він започаткував таку форму педагогічної і методичної роботи із студентами, як семінарські заняття. З 1864 року В. Шульгін став редактором відомої газети «Киевлянин», написав комплект підручників із загальної історії для гімназії, які витримали не одне перевидання:

«Курс истории древнего мира» (6 разів), «Курс истории средних веков» (8), «Курс истории новых времен» (7).

Академік М. Кареев, усесвітньо відомий вітчизняний історик, високо оцінив їхній зміст: «Ці підручники мали для свого часу велике значення, нічого подібного в російській педагогічній літературі доти не було. Якомога менше самих чисел і безособових імен і якомога більше людей — у цьому В. Шульгін убачав основу викладання історії. У тексти своїх підручників він вніс уривки з різних історичних творів — як російських, так й іноземних; підручники мали бібліографічні покажчики, були написані своєрідною, колоритною мовою» [7, 323].

Характерною рисою посібника із загальної історії, який написали інспектор Московської семінарії О. Цветков та її викладач І. Карлов, є ґрунтовне викладення матеріалу і пояснення особливостей міфологічного періоду в історії Греції, а також її культурного розвитку [8, 242].

І. Карлов свою принципову позицію пояснив так: «Я в моєму посібнику відвів класичній літературі і витонченим мистецтвам таке місце, якого вони не посідали в жодному стислому підручнику із загальної історії. У цьому разі я керувався тією непорушною істиною, що література і художні твори греків і римлян постійно йшли поряд із подіями їхнього політичного життя» [9, 3].

Героїчний період еллінської історії він убачав у описі подвигів героїв, які знищували розбійників, убивали диких звірів і чудовиськ, будували міста, створюючи багатющий матеріал для пізнішої поезії греків, якот: подвиги Геракла, Тесея, фіванські війни, похід аргонавтів і Троянська війна [9, 27].

Про Гомера та його «Іліаду» й «Одіссею» І. Карлов говорить зі щирою любов'ю: «Нащадки дивляться на них як на перший поетичний звук, що вилетів із грудей європейця, цінуючи їх якнайбільшу коштовність могутнього грецького генія і звертаючись до них щоразу, коли хочуть познайомитися з грецькою народністю» [9, 39]. Одним із

перших він запровадив такий методичний прийом, як поняття і призначення короткого навчального конспекту, який сам написав і помістив у кінці книги.

1851 року в Москві П. Леонт'єв, відомий педагог, історик, популяризатор культури античності, публіцист, започаткував видання періодичного збірника статей із класичних старожитностей — культури, мистецтва, історії, літератури — «Пропілеї», який став прообразом майбутніх періодичних журналів. Усього було видано п'ять томів, які згодом було неодноразово перевидано. У передмові до першої книги автор так визначив призначення збірника: «Мета наших «Пропілеїв» — знайомити з історичними подіями і переконаннями, уже сформованими в науці, публікувати статті, які висвітлюють щось нове в науці; але в цілому їхнє призначення полягає не стільки в тому, щоб знайти із сучасною наукою, скільки в тому, щоб рухати її вперед. Наші «Пропілеї» повинні вводити в храм класичної, тобто грецької і римської, старовини, у той витончений і стрункий світ, у якому людина вперше почала жити по-людськи і насолоджуватися життям, у якому вперше почав формуватися власне людський світогляд...» [10, 6].

Видання збірника спочатку планували у 2-х великих томах. Перший том було присвячено життю двох античних народів, їхнім культурним досягненням, міфології, релігії і мистецтву, літературі, науці, політичній історії, суспільному устрою і домашньому побуту, характеристиці цієї чудової епохи; тут було вміщено біографічні нариси знаменитих людей давнини, прокоментовано й проаналізовано твори та легенди стародавнього світу, опубліковано нові переклади творів давньої літератури. У другий том було включено біографії великих учених, загальні історичні огляди і статті з окремих наукових питань антикознавства, огляд нових книг, виданих за кордоном. За 5 років було підготовано й опубліковано багато різноманітних матеріалів, присвячених вивченню історії стародавніх Греції і Риму, зокрема й мето-

дичного характеру, наприклад: «Путеводитель по античному отделению Эрмитажа» академіка Стефані; «Чтения Нибура Г. о древней истории» Т. Грановського (його по-смертна стаття); «Очерки древнейшего периода греческой философии» М. Каткова; статтю П. Леонтьєва «Август Бек»; трагедію Софокла «Царь Эдип»; статті С. Шестакова «О древних римлянах»; статті «Мифическая Греция и Италия», «Брак и свадебные наряды древних римлян», а також рецензію на твори Джорджа Гротта П. Тихоновича; «Илиаду» М. Жуковського; «Фасты» Овідія; «Антоний и Клеопатра» П. Бабста; «Воспоминания о Шеллинге» П. Леонтьєва; «Диоген Киник» Гетлінга тощо.

Ці роботи й сьогодні не втратили своєї значущості й надалі залишатимуться актуальними як для учнів, так і для викладачів. Значним був і особистий внесок П. Леонтьєва в науку про античність. Діапазон його наукових інтересів був дуже широкий: він писав і про старогрецьку релігію, і про античну скульптуру й архітектуру, і про північнопричорноморський Танаїс. Йому належить перша у вітчизняній науковій історичній літературі робота з аграрної історії Риму — «О судьбе земледельческих классов в древнем Риме» [11, 10].

У середині ХІХ ст. починає з'являтися вітчизняна спеціальна навчальна, методична, науково-довідкова література із загальної стародавньої історії у вигляді атласів, хрестоматій, збірників запитань, спеціально розроблених книг для читання, повторно-узагальнювальних курсів і посібників для гімназій, семінарій і корпусів. Так, І.Сидонський і О. Йордан одними з перших у Російській імперії в 1872 році видали «Исторический атлас». У ньому було представлено 39 кольорових географічних карт, а також акцентовано увагу на тому, що величезна кількість учнів середніх навчальних закладів часто позбавлена можливості користуватися найнеобхіднішими посібниками через їхню високу ціну або ж відсутність [12, 39].

«Сборник систематизированных вопросов и пояснений по всеобщей истории» спеціально розробив В. Метельський — викладач гімназії (Одеса). Це був один із перших вітчизняних «історичних задачників». Імовірно, «Сборник» став результатом багаторічної практичної і копійної методичної підготовки до уроків. У передмові автор зауважив, що спочатку він написав цей посібник особисто для себе, його метою було розробити і систематизувати навчальні питання й завдання до уроків. У сучасній українській навчально-методичній історичній літературі зі стародавньої загальної історії таких ґрунтовних видань ще немає.

Запитання, які запропонував В. Метельський, складні й цікаві, вимагають глибоких історичних знань. Відповісти на багато з них буде не під силу і нашому теперішньому учневі 6 класу, оскільки йому бракує необхідного історичного знання й фактичного матеріалу в підручниках. Для ілюстрації наведемо кілька таких запитань:

1. Якого напрямку набула культурна діяльність євреїв?
2. Укажіть найвідоміші історичні області материкової Греції.
3. Назвіть загальні відмінні риси всіх еллінських племен.
4. Які грецькі перекази свідчать про вплив Сходу на зародження еллінської культури?
5. Чим ще можна довести такий вплив? [13, 120].

Такі й подібні питання було складено до кожної навчальної теми. Усього ж їх було запропоновано понад 100. Для порівняння відзначимо, що в сучасних підручниках з історії до кожного параграфу додано мало запитань і завдань, здебільшого вони мають репродуктивний характер.

Викладач Тифліської чоловічої гімназії П. Кумської уклав спеціальну історичну хрестоматію зі стародавньої історії, яка містила уривки з давніх історичних джерел. У ній було детально представлено античну міфологію і культуру. Це подвиги Геракла, «Іліада», «Енеїда», мандри Одиссея. До кожної

теми автор запропонував цікаві й ґрунтовні пояснення, визначення термінів, понять, а також короткий словник. Для нас особливо важливим є покликання П. Кумського на використане ним для довідок найавторитетніше в Європі джерело — «Реальний словник класичних старожитностей» Фрідріха Любкера. Це ще раз підтверджує, що в до-революційний час у нас широко використовували найкращу європейську наукову і навчальну літературу [14, 305]. За словником Фрідріха Любкера, перекладеного всіма європейськими мовами в другій половині XIX століття, навчалася вся Європа, зокрема й вітчизняні гімназисти. Нині це видання — бібліографічна рідкість [14, 73].

Видавали також спеціальні навчальні історичні посібники, скомпоновані у вигляді збірників біографій видатних особистостей. У 1865 році вийшло «Руководство к первоначальному обучению истории», спеціально підготоване як 1-й курс вивчення стародавньої історії для молодших класів гімназії та прогімназії. Як відомо, 2-й курс вивчення цього предмета був більш поглиблений і ґрунтовний, його вивчали в 7–8 випускних класах. Цей підручник написав учитель-практик Г. Відеман — директор приватної гімназії в Санкт-Петербурзі [16, 9].

Особливо слід відзначити українських авторів, наших співвітчизників, які також зробили свій внесок у цю благородну й дуже важливу справу. За їхніми книгами навчалися в усій Російській імперії. Крім того, низку підручників було відзначено найвищими нагородами і спеціальними преміями. Як про рідкісні й невідомі сучасним дослідникам книги сьогодні можна сказати про два підручники, які написали українські вчителі з академічної львівської гімназії. Це «Короткий нарис землепису для низших клас середніх шкіл» (в-во «Просвіта», 1873 р.) Н. Вахнянина і «Нариси географії і історії українського середнього і нового світу для шкіл низших гімназійних після історії Вільгельма Пютца» В. Ільницького, директора гімназії і члена «Просвіти».

Ці підручники видані українською мовою, що також можна вважати рідкісним і важливим явищем у вітчизняній гімназійній освіті [16, 88, 199, 189]. Для наймолодших гімназистів (3-го класу і прогімназії) вчитель 2-ї Київської гімназії М. Тумасов написав «Историю в эпизодах». Автор справедливо вважав, що 3-й клас гімназії найважчий, тому що в ньому найбільше уроків на тиждень. Також у цьому класі починають вивчати три нові предмети: грецьку мову, алгебру та історію. Тому своє головне педагогічне і методичне завдання автор убачав у тому, щоб написати підручник, який відповідав би низці вимог: 1) був доступний для розуміння історії; 2) відповідав (за обсягом матеріалу) віковим учнів; 3) цікаво характеризував історичних осіб і викладав події; 4) вивчення одного історичного епізоду було розраховано на один урок. Особливу увагу було акцентовано на важливість викладання історії для найменших учнів з метою розвитку їхнього наукового мислення, а також мови і світогляду.

М. Тумасов величезним недоліком шкільної історичної освіти вважав відсутність наочності. З його міркувань зрозуміло, що в той час до послуг учителя був історичний атлас для молодших школярів, який уклали Кіперт і Шпрунер. На жаль, цієї книги нам не вдалося розшукати [18, 188]. У підручнику М. Тумасова вдало використано різні види шрифтів. Він структурований на параграфи з 2–3 сторінок.

Підручник О. Трачевського — знаного на той час професора Новоросійського університету — написано для широкого кола читачів, що прагнули вивчати історію не тільки в стінах гімназії, на уроках, але й індивідуально, з метою самоосвіти. З передмови дізнаємося, що ця праця, яку автор сам дуже цінував, стала результатом його багаторічної роботи і роздумів, «працею набагато важчою, ніж написання дисертацій», на які він витратив багато років, вивчаючи історичні джерела й архіви. О. Трачевський прагнув, щоб підручник відповідав рівню

тодішніх наукових вимог, а також подавав матеріал точно, стисло і доступно. Проте за обсягом він вийшов завеликим — 496 сторінок, об'єднаних у 279 параграфів.

Автор глибоко продумав структуру викладення матеріалу. Основний текст містив програмний матеріал і був розбитий на параграфи, кожен із яких позначено цифрою, а назву виділено жирним шрифтом. Параграфи розділено на пункти, виділені напівжирним шрифтом або курсивом. Після багатьох пунктів подано короткі резюме. У кінці підручника представлено ґрунтовний покажчик імен і термінів, згаданих у книзі.

Підручник написано образною і доступною мовою. Багато уваги в ньому приділено питанням культури, яку, на думку автора, нащадки повинні «особливо цінувати». Дуже детально викладено матеріал з античної міфології. Окремий параграф [§ 90, с. 135] присвячено тлумаченню поняття «міфологія». З великою любов'ю автор описує і аналізує «Іліаду» Гомера, образно називаючи її «не тільки поемою і підручником, але й Біблією еллінів». У підручнику багато місця відведено таким питанням, як тип елліна [§ 89], богослужіння [§ 91], іноземні впливи [§ 97], роль і значення культури та мистецтва в щоденному житті стародавніх греків.

Головну працю життя професор історії О. Трачевський присвятив своїм дітям: «Мінімальний успіх досягається найбільшими зусиллями. Вчіться історії — і ви зрозумієте, що наша порада виходила не тільки із серця, але й із досвіду. Вивчивши її, побачите, що праця людства не безплідна: на світі все додає розуму, чесності і правди» [19, 3].

Історія донесла до нас праці та ім'я ще одного нашого талановитого і яскравого співвітчизника — одесита М. Знойка. Його праці перевидано по 7–8 разів. Він написав повний комплект підручників зі стародавньої історії для гімназії: «Краткие очерки по культурной истории Древнего Востока» (1914), «Систематический курс истории средних веков» (1912 р.). Другий посібник опубліковано також у «Журнале Минис-

терства Народного просвещения», підручниках «Краткое руководство по средней истории», «Краткое руководство по новой истории», «Краткий курс Всеобщей истории», «Последние дни Западной римской империи», «Аравия и арабы», «Магомед, его жизнь и учение», «Повторительный конспект по древней истории» (1908 р.), а також у повторювальних конспектах із середньої та нової історії (1908, 1909 рр.).

На жаль, у цих книгах нічого не сказано про особистість самого автора та його біографію. Аналіз «Краткого руководства по Древней истории» для 3-го класу чоловічих і жіночих гімназій дає можливість зробити висновок, що це був підручник високої якості, який можна беззастережно віднести до підручників сучасного покоління. Він містить багато добре підібраних ілюстрацій, географічних карт, а також загальну хронологічну таблицю. Події викладено чітко, стисло, без зайвих подробиць [20, 129].

Відомими, завдяки своїм перекладам навчальної історичної літератури, стали викладачі 2-ї Одеської гімназії Р. фон Гаазе, К. Зеєман, П. Коляго, П. Ніколаєв. Вони (і багато інших) переклали з німецької мови посібник зі стародавньої історії Боезена, значного й дуже популярного в Європі автора.

Таким чином, поетапно дослідивши процес створення навчально-методичної літератури з античної культури, міфології та історії, проаналізувавши структуру і зміст шкільного історичного посібника, охарактеризувавши в цьому контексті персоналії педагогів, невідомих нам або незаслужено забутих авторів, які написали популярні підручники із загальної історії, можемо зробити такі висновки:

1. З другої половини XVIII століття у створенні вітчизняної навчальної літератури з античної історії існувало два методичні підходи. Перший можна назвати класичним, що передбачав структурування матеріалу за розділами, главами, параграфами, причому назви мали тільки глави й розділи, а параграфи були невеликі за обсягом і

без назв; глава могла містити до 10–15 параграфів, залежно від складності і обсягу матеріалу. Другий підхід передбачав таку форму викладення навчального матеріалу, як питання–відповідь.

2. Сучасні історики й педагоги, науковці та викладачі не мали змоги використовувати конкретне знання, досвід, традиції, методику викладання минулого, що призвело до відчутних втрат у галузі створення вітчизняного підручника зі стародавньої історії. У цьому напрямі ми відстали від Західної Європи на кілька десятиріч.

3. Аналіз раритетних підручників майже 250-річної давності, за якими колись вивчали історію в школах, ліцеях, гімназіях і вищих навчальних закладах, не втратив своєї історичної та методичної цінності.

1. *Петров. М. Н.* Лекции по Всемирной истории. Т. 1. История Древнего мира. — Изд. 2-е. — Спб., 1907. — 397 с.
2. *Кайданов И.* Учебная книга Всеобщей истории для юношества. — Спб., 1834. — 328 с. — С. 20.
3. *Зуев Н.* Руководство к познанию Всеобщей истории. — Спб., 1848. — С.1–10.
4. *Зуев Н.* Учебная книга по всеобщей истории. Древняя история. — Изд. 4-е. — Спб., 1856. — Ч.1. — 250 с.
5. *Смарагдов Е.* Руководство к всеобщей истории для женских заведений. — Спб., 1849. — 278 с. — С. 10–11.
6. *Шульгин В.Я.* История древнего мира. Курс древнего мира для воспитанников и воспитанниц средних учебных заведений. — Спб., 1865. — 340 с.
7. *Кареев Н.И.* Прожитое и пережитое. — Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1990. — 382 с.
8. *Цветков А.* Учебный курс всеобщей истории. — М., 1876. — Ч. 1. — 242 с.
9. *Карлов И.* Краткое руководство по всеобщей истории. — Спб., 1854. — 174 с.
10. *Леонтьев П.* Пропплеи. Сборник статей по классической древности, издаваемый П. Леонтьевым. — М., 1865. — Кн. 1. — 459 с.
11. *Леонтьев П.* О судьбе земледельческих классов в Древнем Риме. — М., 1861. — С.10.
12. *Сидонский И., Иордан А.* Исторический атлас: Учебное пособие к изучению истории древней, средних веков и новой в объеме курса средних учебных заведений. — Спб., 1872. — 39 карт. — 21 с.

13. *Метельский В.* Древний мир. Сборник систематически расположенных вопросов и пояснений по всеобщей истории. — Павлоград, 1893. — 120 с.
14. *Кумской П.* Древняя история в отрывках из источников. Историческая хрестоматия: Пособие при начальном изучении истории. — Тифлис, 1890. — Ч. 1. — 305 с.
15. *Куликова Л.Б.* Классическое гуманитарное образование (История, опыт, традиции): Монография. — К.: Университетское изд-во «Пульсары», 2002. — С. 68–69.
16. *Видеман Г.* Руководство к первоначальному обучению истории, изложенное в форме биографий для низших классов гимназии. — Спб., 1865. — 97 с.; С. 9.
17. *Вахнянин Н.* Короткий нарис землепису для низших клас середніх шкіл. — Львів: «Просвіта», 1873. — 88 с.
18. *Тумасов Н.* История в эпизодах: Учебник для 3 класса гимназий и прогимназий. — К., 1888. — 188 с.
19. *Трачевский А.* Учебник истории. — Спб., 1883. — 496 с.; С.3.
20. *Знойко Н.* Краткое руководство по древней истории. Курс 3 класса для мужских и женских гимназий. — Одесса, 1914. — 176 с.

Л. Куликова

ПОНОВЛЮЮЧИ ЗВ'ЯЗОК ЧАСІВ

Наукова і навчально-методична література з античної історії, міфології та культури, класичних старожитностей у ХІХ ст.

Резюме

У статті вперше систематизовано і проаналізовано перекладну й вітчизняну науково-методичну літературу, підручники із всесвітньої історії та міфології, які використовували в системі класичної освіти на українських теренах у ХІХ столітті.

L. Kulykova

RENEWING TIME CONNECTIONS

Scientific and educational-methodological literature on ancient history, mythology, and culture, classic antiquities in the 19th century

Summary

In the article translated national scientific methodological literature, textbooks on world history and mythology that were used in educational system in Ukraine in the 19th century is systematized and analyzed for the first time